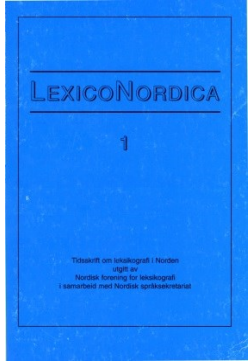

LexicoNordica

Titel:	Ord, samfunn og ordbok	
Forfatter:	Dag Gundersen	
Kilde:	LexicoNordica 1, 1994, s. 5-12	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Dag Gundersen

Ord, samfunn og ordbok

Changes in society are reflected in the vocabulary (examples are given from Norwegian). New meanings, contrasts and patterns emerge and replace older ones. Dictionaries contribute to an extended synonymy. But they have so far been unable to register, and much less explain, the floating mass of nonlexicalized, but often quite difficult compounds that abound in the everyday language of newspapers and magazines. To create "lexicographical portraits" of words one needs a) a very large word base and b) unlimited storage space, both of which point towards the electronic dictionary.

At ordforrådet gjenspeiler samfunnsforhold og samfunnsutviklingen, er ingen original observasjon. Men studium av et ordmateriale kan gi innsikt ved å belyse forholdene fra en annen synsvinkel enn dem som er de vanligste blant samfunnsforskere. Et norsk detaljeksempel: Bokmålsordet *holdning* heter på nynorsk valgfritt *holdning* eller *haldning*, etter et vedtak av Norsk språkråd i 1977. I nynorsk er det et etterkrigsord, og inntil 1977 var *holdning* eneform, til tross for at verbet det er avledet av, på nynorsk heter *halda*, som bare skulle tilsi *haldning*. Imidlertid hadde *holdning* under den 2. verdenskrig knapt hatt annen bruk enn som del av uttrykket "nasjonal holdning". Dette var en så fast og velkjent forbindelse at noe annet enn *holdning* ble ansett som utenkelig også i nynorsk i den første etterkrigstiden, selv om det var en bokmålsform og et strukturelt avvik.

Ord gjenspeiler endring

Hvordan ord kan bidra til å belyse samfunnsforhold, viser seg klarest hvis man – med stedsnavnsforskeren Magnus Olsens uttrykk – "får dem til å tale flokkevis". En samling av norske sammensatte ord med preposisjonen *utenom* som forledd viser at slike ord, sett samlet, har hatt en utvikling i løpet av etterkrigstiden der de har beveget seg fra en vurdering mellom negativ og nøytral til en vurdering mellom nøytral og positiv (Gundersen 1977:157f.). Det er blitt bra å gjøre noe utenom det daglige og yrkespregede. Vi har også fått mer tid til å gjøre det, og floraen av sammensetninger med slike ord som *fritid* eller *ungdom* som forledd viser til sammen at det har oppstått en egen "kultur" med handel og reklame, organisasjoner og byråkrati (Ruud 1990).

I Norsk språkråds meldingsblad *Språknytt* tok jeg for meg grade-ringsord (Gundersen 1987:10f., 15), og fant at de synes å gjenspeile et uventet gammeldags syn på verden, idet ord for fenomener som har forsvunnet eller skiftet innhold, fremdeles brukes til gradering og karakterisering i sin tidligere betydning. Husmenn opptrer og er underdanige (*husmannsindustri, -tankegang*), bønder er bondske (*bondeland, potetnivå*), tanter er engstelige (*tantebehandling, -journalistikk, -prat*), og havet er uforurenset (*havfrisk, -ombrust, -stemning*). Enten er brukeren ikke klar over at betydningen har skiftet; ordet er for ham bare en markør av høy grad eller negativ vurdering. Eller så anser han at hans målgruppe er i stand til å hente fram den eldre betydning- og være med på notene.

Et annet område som viser stor forandring, er at metaforer, idiom-er og andre faste uttrykk ikke lenger hentes fra kilder som Bibelen, primærnæringene eller sagalitteraturen; særlig har sporten overtatt som reservoar. Det medfører feilbruk av eldre ord, som "gullkalv" brukt om en god inntektskilde og "syndebukk" om den skyldige, eller at verbet *starte* langt på vei har overtatt for *begynne*. Fra reklame kommer antakelig den merkelige utviklingen i norsk at det vanlige adverbet *bare* er på vei til å bli utkonkurrert av *kun*.

På uttalens område finner vi på den ene siden at for lengst forelde-de detaljer overlever i faste vendinger eller i spesielle miljøer ("om forladelse" for t, "takk i like måte" (k, t), "sygdom" (k), "lave mat" (g), "trots alt" (tross)), på den annen side at nye og hittil feilaktige detaljer tas opp med en slik konsekvens at det er uvisst hvor lenge de kan regnes som feil, f.eks. i norsk tonem 2-uttale av ord som ender på *-asje* (*massasje, montasje, reportasje*). Slike nye trekk finner vi også i ordannelse og ortografi; et enkelt eksempel kan være at de fire ordene *potensial, ritual, areal* og *ideal* stadig oftere får tillagt en hittil feilaktig *e* – oftest "potensiale", sjeldnest "ideale". Slike subtraksjonsformer, som de kan kalles, brer seg ved at brukerne går ut fra andre mønstre enn før.

Mønstre

Utviklingsdrag som disse viser klart hvilken sterk drivkraft uviten-heten er i språkutviklingen. I artikkelen "Allmänspråk – vad är det?" peker Esko Koivusalo (1980:106–115) på at folk flest jo ikke lærer nye ord av ordbøker, men ved å se dem i aviser o.l. og tolke dem ut fra konteksten, med vekslende hell. Hvis vi fører tanken videre, kan vi se for oss en smitteeffekt der feiltolkeren fører feilen videre til neste ledd, osv., og et ledd kan virke mønsterdannende dersom det har til-strekkelig prestisje.

Da Frick og Malmströms *Språkklyftan* kom i 1976, kunne en studere svenske feilbrukeres resonnementer, som også er velkjente i norsk. Tre slike skilte seg ut: 1 tolkning ut fra lydlikhet: *delegera* = 'dela upp' etc.; 2 antonym tolkning: *distinkt* = 'otydlig', 3 tolkning ut fra hovedbetydning (ett ord – en betydning): *realisera planer* = 'skära ner, minska, sänka' etc.

Tolkningen skjer altså ikke tilfeldig, men på grunnlag av mønstre som man har valgt å slutte seg til. Her er noen eksempler på slike mønstre, tatt fra en tilfeldig bunke aviser:

kontrastiv analogi: villmann–*villkvinne*, stormakt–*småmakt*
utvidet bruk av suffiks: *totomat*, *tabloidsk*, *ståfremisme*,
sommergjestisering
allusjoner: Ovesen *Light* (O., norsk skattedirektør)

terminologisering (særlig gj. sammensetning): møbler med
sjarmerende *slitasjepuss*
gradering ved kjent element: *småknuffing*
do. ved nyere element: *syndigkorte* mikroskjørt

Bert O. States (1994:111–116) trekker fram fenomenet *koder* og hva de betyr for orddannelse og ordvalg. Hans betraktninger er basert på amerikansk, men kan godt gjøres gjeldende for nordisk. En gammel og velkjent kode hos oss er den som går under navnet "Kanaans språk" – den kristne lekmannsbevegelsens gruppespråk. Andre koder kan ha å gjøre med nye profesjoners behov for identifisering gjennom en egen terminologi og fagsjargong.

States hevder at nesten ingen ord hører eksklusivt til en kode. De tas inn i koden fra andre områder, etter hans mening særlig fra den kapitalistiske økonomi og politikk; eksempler er *marginalisering* (marginalization), *utveksling* (exchange), *forhandle* (negotiate), *kolonisere* (colonize) og *økonomi* (economy). Selve hovedstrategien kaller han "pre-suffigert retekstualisering", som vil si å utstyre grunnord fra de nevnte feltene med prefikser som *pre-*, *anti-*, *eks-*, *re*, *post-*, *meta-*, *kontra-* eller suffikser som *-ologi* og så anse ordet ledig for ens eget oppdrag – han kaller det "plyndring". ("Pre-suffigert" med bindestrek skal tydeligvis bety "prefigert og suffigert"; "affigert" ville vært bedre.)

Foruten at han slår fast at dette er en prosess som raskt vokser i bredden, peker han på at det er eget for slike koder at de avviser synonymprinsippet. Det tas stadig inn nye termer med antatt mer presist innhold, men de ordene som før var brukbare, fortsetter ikke som synonymmer, de anses som foreldede og går ut av koden.

Utvidet synonymi

Jeg har hevdet (Gundersen 1992a:46) at ordbøker tvert imot bidrar til at synonymuniverset utvider seg. Nyanser holdes ikke atskilt. Både i mindre og større ordbøker blir mange leksemer forklart ved ett ord; leksemet og dette ordet blir dermed et synonympar. En del slike par er nyheter i forhold til eksisterende synonymordbøker, og vi kan øyne en utjevningstendens i retning av at alt mulig blir synonymt, f.eks.: *manko/mangel*, *risiko/sjans/mulighet*, *forvente/vente*, *skyldes/komme av*. Tendensen fremmes særlig der definisjonsordbøker mangler eksempler og markører. Betydningsforskjellen mellom eksemplene over går ikke fram av den forholdsvis grove inndelingen i hovedbetydninger eller denotasjoner, i ordbøker vist ved betydningsnummer. De er knyttet til pragmatiske og særlig til semantiske komponenter, betydningsfaktorer. I eksemplene over har *manko* den pragmatiske komponenten 'knyttet til tall', mens de andre er belagt med betydningsfaktorene 'positiv eller negativ vurdering fra brukers side'. Pragmatiske faktorer og bruksrestriksjoner kan uttrykkes ved stil- og bruksmarkører, de semantiske blir uttrykt ved eksempler. *Risiko* og *skyldes* har tradisjonelt hatt negativ vurdering, *forvente* og *sjanse* har hatt positiv, mens *mulighet* har vært et positivt eller nøytralt ord. Hva betyr det at skillet blir utvisket? Det må vel bety at stadig flere ikke lenger har bruk for det. Hvorfor har de ikke det? Jeg kan se to tenkelige svar. Det ene er at det gjenspeiler en holdning der kontraster som godt og vondt, rett og galt, mitt og ditt osv. er mindre viktige. I stedet oppstår helt andre kontraster som krever nye uttrykk. Det andre er at det skillet som disse ordene satte, er forlatt fordi det er utslitt. Det er laget nye skiller, slik at man f.eks. kan ha "sjanse" eller "mulighet" til å dø av kreft, mens det positive uttrykkes ved ordet *potensial*, oftest feilskrevet "potensiale".

Kontraster

Slike kontraster under omdanning kan en observere i ulike stadier. Et eksempel som fra tid til annen er framme, er paret *homoseksualitet/homofili*. Før uttrykte dette paret en kontrast mellom praksis (-seksualitet) og legning (-fili). Den er stort sett forlatt for de to substantivene; de brukes om hverandre. En kontrast som i stedet har utviklet seg, er *homofil* kontra *lesbisk*, altså knyttet til de to kjønn. Den tidligere kontrasten er ikke helt forlatt for adjektivene; min hjemmelsperson i Det Norske Forbundet av 1948 (de homofile organisasjon i Norge) godtok "den homoseksuelle lavalder i England" (nyhetsinnslag

22.2.94), men ville stuset ved "den homofile lavalder"; derimot ville "den seksuelle lavalder for homofile" vært akseptabelt.

Forventninger

I 3-bindsverket *Wörterbücher* skriver John Algeo (1989:31) om brukerforventninger, og at det bare er i de siste ca. 20 år at en har spurt hva ordboksbrukere leter etter. Han sier (min oversettelse): "Svaret på slike spørsmål kan nok være nedslående for leksikografene, for brukere synes ikke å være særlig opptatt av de ting som leksikografer legger sin omtanke i." Han nevner undersøkelser blant britiske og amerikanske studenter som viser at når studenter slår opp i enspråklige definisjonsordbøker, er det for å finne betydningen av viktige ord i tekst; de amerikanske kan i tillegg ønske at det skal stå encyklopediske opplysninger, og de slår oftere opp for å se skrive-måte. De ønsker seg altså en encyklopedisk ordbok eller "allordbok". Men det er uvisst hvor langt slike undersøkelser er overførbare til nordiske forhold.

En annen grusom salve kommer fra Hausmann (1989:5) i det samme verket. Både han og Algeo skriver i kapitlet "Lexikographie und Gesellschaft", for øvrig ett av de ytterst få steder der man finner en slik sammenstilling av vårt fag og samfunnet det utøves i. Jeg over-setter:

Tallrike ordbøker har ingen direkte samfunnsmessig tilknytning utenom den å imøtekomme en språkvitenskapelig forskningsfrihet, noe samfunnet tillater seg som et slags luksusgode av hensyn til sitt kulturelle velvære. Annerledes kan det knapt forklares at det på det tyske språkområde i det 20. århundre er utkommet kjempestore ordbøker over fransk og italiensk etymologi, gammel-fransk, gammelspansk osv., med store omkostninger. Dette er riktignok ekstreme tilfeller. Men vitenskapelig leksikografi er ofte direkte samfunnsmessig motivert, som når den historiske leksikografi opptrer til støtte for nasjonalstaten som idé. Og noe som nesten alltid er inne i bildet, er å fremme stolthet over kultur og å skaffe seg internasjonal kulturell prestisje.

Så lenge denne typen leksikografi holder seg til sine egne, temmelig samfunnsfjerne, prosjekter, er det liten foranledning til konflikt. Men det må det bli når den vitenskapelige leksikografi går løs på det nyttepregede liv og virke, den såkalte kunst eller det såkalte håndverk innenfor den mer samfunnsrettede leksikografi, for å influere på den og forbedre den. Samfunnet tenker nemlig ikke vitenskapelig, og for få forskere klarer å tenke samfunnsmessig praktisk. Derfor oppstår det en fare for at leksikografien fjerner seg fra samfunnet.

Det er vel heller samfunnet som fjerner seg fra leksikografien, og leksikografene som ikke er raske nok til å holde tritt.

Ordene står ikke i ordbøker

En kan få sin livsglede nedsatt ved å reflektere over alt det som brukere *ikke* finner i en enspråklig definisjonsordbok. Alle aviser og blad er fulle av ytterst vanskelige ord som ikke står i ordbøker; det er dunkle allusjoner som krever kjennskap til det det alluderes til, f.eks. en Brorson-salme hvis en ser uttrykket "den søte sommertid", eller Snorre Sturlusons kongesagaer hvis et distrikt som har fått felles kloakksystem, sies å være "samlet til ett kloakkrike"; det er sammen-setninger som ingen før har sett og der både grammatisk og semantisk informasjon må tolkes fram av leseren, det er kortformer, initialord og andre forkortelser, det er kollokasjoner på avveier og betydninger tøyd til bristepunktet og lenger. De står ikke i ordbøker, for de er ikke leksikaliserte, det er tilfeldige dannelser, skjønt det ville være riktigere å si at det er tilfeldige utslag av ikke-tilfeldige mønstre. Fra et normativt synspunkt er atskillig av det feilbruk. Om feilbruk opplyser slike ordbøker nesten bare *ex silentio*, og det har brukeren liten nytte av, for vi leksikografer hevder alltid at det er en misforståelse å tro at hvis noe ikke står i en ordbok, så fins det ikke eller er ikke akseptabelt. Riktignok fins muligheten for å bruke markører, f.eks. som systematisert av Bergenholtz og Tarp (1994:133): dianormativ: korrekt/ukorrekt, f.eks. "feil[aktig]", diaevaluativ: nøytral/verdilatet, f.eks. "iron[isk]", "spøk[efull]". Men i vanlige definisjonsordbøker ser en ikke disse markørene særlig ofte, dels fordi bruken ikke er gjennomført, og dels fordi det de skulle markere, ikke er registrert.

Så er det en annen vei å gå, nemlig å dele ordforrådet opp i emner. Fra registeret i HSK (*Wörterbücher*) oversetter jeg:

anagramordbok	moteordordbok
eufemismeordbok	ordbok over falske venner
forkortingsordbok	ordbok over syntaktiske mønstre
fraseologisk ordbok	ordbok over vanskelige ord
homonymordbok	tabuordordbok
kollokasjonsordbok	terminologisk ordbok
kulturell ordbok	verbordbok
lekmansordbok	

osv.

Det sier seg selv at bare den avanserte bruker omgir seg med et slikt arsenal.

Leksikografisk portrett?

Det flyter store ordmasser omkring i samfunnet som definisjonsordboka ideelt sett burde kunne håndtere fordi det er ord som vel kan trenge å forklares, men det kan den ikke i sin nåværende utforming.

Disse ordmassene har å gjøre med forandring. I festskriftet til Ulf Teleman skriver Jan Svensson (1994:349–358) om språkforandring og at forandringsprosessen har vært omgitt av lunken interesse. Han siterer Heraklits berømte paradoks om at den elva vi stiger ned i, ikke er den samme som den vi stiger opp av. Det samme kan vi si om å dukke ned i et ordboksmateriale, med den forskjellen at den elva vi tror vi stiger ned i, kanskje ikke er den vi virkelig stiger ned i. Den har bare det samme navnet.

Noen løsning på problemet har jeg ikke. Men det er vel helt klart at hvis det fins noen, så er den knyttet til den elektroniske ordboka. En presentasjon av et ord i alle dets mulige betydningsnyanser og tilknytningsmuligheter er blitt kalt *et leksikografisk portrett* (Apresjan 1992:11). Det krever to ting: et korpus som er stort nok til å vise alle detaljer i portrettet, og plass nok til å vise det hele, noe som nå ikke lenger er noe problem på ROM-plate. Begge de nordiske håndbøkene i leksikografi fra 1994, Bergenholtz og Tarps, og Malmgrens, slutter med kapitler eller avsnitt om datamaskiner og elektroniske ordbøker. Jeg vil avslutte med et sitat fra Sven Tarps artikkel i Nordiske studier i leksikografi (Fjeld 1992: 530):

Den teoretiske leksikografi må hæve sig op til rang af virkelig teori og anviser nye løsninger, idet den naturligt bygger på de mest fremskredne erfaringer. En stadig og frugtbar vekselvirkning mellem teori og praksis er vejen frem.

Litteratur

- Algeo, John 1989: Dictionaries as Seen by the Educated Public in Great Britain and the USA. I: Hausmann, Franz Josef, Reichmann, Oskar, Wiegand, Herbert Ernst, Zgusta, Ladislav (red.): *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 5.1, 28–34. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Apresjan, Jurij D. 1992: Systemic lexicography. I: Tommola, Hannu, Varantola, Krista, Salmi-Tolonen, Tarja, Schopp, Jürgen (red.): *EURALEX '92 PROCEEDINGS III*. studia translologica ser. A. vol. 2 Part I. Tampere, 3–16.
- Bergenholtz, Henning, Tarp, Sven 1994: *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger. Problemer og løsningsforslag*. Helsing: systime.

- Frick, Nils, Malmström, Sten 1976: *Språkklyftan. Hur 700 ord förstås och missförstås*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Gundersen, Dag 1977: The good of doing something else. I: *Lexicologie* (festskrift til F. de Tollenaere). Groningen: WoltersNoordhoff b.v., 157f.
- Gundersen, Dag 1987: Hent et ord på lageret. I: *Språknytt*, 10–11, 15.
- Gundersen, Dag 1992 a: Norsk språk i de nærmeste tiårene – påvirkninger og utfordringer. I: *Språk i Norden. Nordisk språksekretariats skrifter*. Oslo: J. W. Cappelen, 44–54.
- Gundersen, Dag 1992 b: Moderne norsk bibelspråk – ordvalg og formverk. I: *Norsk bibelspråk*. Bibelselskapets skriftserie 3, 40–50.
- Hausmann, Franz Josef 1989: Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart. I: Hausmann og fl., samme verk som Algeo 1989, 1–19.
- Koivusalo, Esko 1980: Allmänspråk – vad är det? I: *Språk i Norden. Nordisk språksekretariats skrifter*. Oslo: J.W. Cappelens, 106–115.
- Malmgren, Sven-Göran 1994: *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och orddatabaser*. Lund: Studentlitteratur.
- Ruud, Frøydis Marie 1990: Hvem sier at ord er kjedelige? Sammen-setninger med fritid som forledd. Utrykt semesteroppgave, Avd. for leksikografi, Inst. for nordistikk og allmenn litteraturvitenskap, Univ. i Oslo.
- States, Bert O. 1994: Notes on the Poststructural Code. *the American Scholar*, Winter 1994, 111–116.
- Svensson, Jan 1994: Grammatik och språkförändring – om några av språkets paradoxer. I: Jörgensen, Nils, Platzack, Christer, Svensson, Jan (red.): *Språkbruk, grammatik och språkförändring. En festskrift till Ulf Teleman 13.1.1994*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet, 349–357.
- Tarp, Sven 1992: Encyklopædiske opplysninger i tosprogede tekniske ordbøger. I: Fjeld, Ruth Vatvedt (red.): *Nordiske studier i leksikografi. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28.–31. mai 1991*. Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 1, 522–531.